

بررسی میزان استنساخ کتاب‌های خطی در کانون‌های صوفیان با استناد به نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ایران

دکتر حبیب‌الله عظیمی^۱

چکیده

هدف پژوهش: هدف این پژوهش بررسی کارکرد آموزشی و کتاب‌پردازی صوفیان به‌عنوان کانون‌های استنساخ در دوره‌های مختلف تاریخی و نحوه و میزان پراکندگی و تنوع آن مراکز و گرایش موضوعی آنهاست.

روش پژوهش: این تحقیق به روش پیمایشی با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده است؛ به این نحوه اطلاعات اولیه استخراج شده از فهرست‌ها در چک‌لیست درج و سپس اطلاعات مطابق با پرسش‌های تحقیق دسته‌بندی و در جدول‌ها ارائه شده و در آخر نتایج به دست آمده تحلیل و بررسی گردیده است.

جامعه آماری پژوهش: جامعه آماری تحقیق تعداد ۳۰۰،۰۰۰ نسخه خطی فهرست شده در کتابخانه‌های ایران منتشر شده در ۳۴ مجلد فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) است.

اصالت اثر: تاکنون درباره کارکرد آموزشی مراکز مرتبط با صوفیان به‌عنوان کانون‌های استنساخ کتاب‌های خطی با استناد به نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های ایران یا هر کشور دیگر، پژوهشی انجام نشده است.

یافته‌های پژوهش: نخست، کتابت در مراکزی با عنوان «خانقاه» و سپس «زاویه» بیشتر از مراکز دیگر صوفیان بوده و بیشتر نسخه‌های کتابت شده در خانقاه‌ها مربوط به ایران و سپس مصر است. دوم، بیشترین فراوانی موضوعی نسخه‌های کتابت شده در کانون‌های

۱. استادیار پژوهشی سازمان اسناد و کتابخانه ملی habibazimi@yahoo.com

صوفیان، مربوط به عرفان و تصوف و سپس دیوان شعرا، فلسفه و منطق است. سوم، بیشترین فراوانی کتابت نسخه‌های مورد پژوهش در قرن هشتم ه. ق و سپس در قرن نهم و کمترین آن مربوط به قرن هفتم ه. ق است. چهارم، بیشتر نسخه‌های تألیف شده در کانون صوفیان در زاویه‌ها و خانقاه‌ها بوده است.

کلیدواژه‌ها: کانون‌های صوفیان، خانقاه‌ها، کتاب‌پردازی صوفیان، استنساخ نسخه‌های خطی، کتابخانه ایران.

استنساخ کتاب‌های خطی در کانون‌های صوفیان

مقدمه

هدف پژوهش: هدف‌های پژوهش عبارتند از: بررسی کارکرد آموزشی و کتاب‌پردازی در مراکز صوفیان، نحوه و میزان پراکندگی و تنوع آن مراکز در دوره‌های مختلف تاریخی، بررسی اینکه خانقاه‌ها و مراکز دیگر صوفیان در کدام یک از موضوعات مذهبی یا علمی گرایش بیشتری به تألیف و استنساخ کتاب داشته‌اند.

پرسش‌های تحقیق

۱. فراوانی استنساخ نسخه‌های خطی در مراکز مرتبط با صوفیان و پراکندگی جغرافیایی محل کتابت چگونه است؟
۲. ادوار تاریخی استنساخ نسخه‌های خطی در مراکز صوفیان کدام است؟
۳. تنوع موضوعی نسخه‌های کتابت شده در مراکز صوفیان چگونه است؟
۴. نسخه‌های دیگر مرتبط با مراکز صوفیان (تألیفی و وقفی) کدامند؟

روش تحقیق: این تحقیق به روش پیمایشی با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با ابزار چک‌لیست انجام شده است؛ بدین نحو که نخست از کلیدواژه‌هایی همانند خانقاه، زاویه، مزار، مرقد، بقعه که به نحوی مرتبط با مراکز صوفیان بوده، استفاده شد و نسخه‌هایی در مجلدات ۳۴ گانه فهرستگان نسخ خطی ایران (فنخا) بررسی گردید که محل کتابت و یا تألیف آنها در یکی از مراکز صوفیان بود. سپس اطلاعات استخراج شده از فهرست‌ها در خصوص نسخه‌های انتخاب شده در چک‌لیست وارد و مطابق با

پرسش‌های تحقیق دسته‌بندی شد و در نهایت، اطلاعات دسته‌بندی شده به‌عنوان پاسخ به پرسش‌ها و یافته‌های پژوهش در جدول‌ها ارائه گردید.

جامعه آماری: در پژوهش حاضر بیش از ۳۰۰.۰۰۰ نسخه خطی فهرست شده در کتابخانه‌های ایران بررسی شد. نسخه‌های انتخاب شده باید دارای محل کتابت بوده و کاتب در انجامه نسخه، محل کتابت را ذکر کرده باشد.

پیشینه تحقیق: با بررسی پژوهش‌های انجام شده مرتبط با موضوع، مشخص شد تقریباً همه آنها پژوهش‌های تاریخی درباره کارکرد خانقاه‌ها و مراکز دیگر صوفیان در دوره‌ها و مکان‌های مختلف بوده است و موردی یافت نشد که تمرکز پژوهش در خصوص تألیف و کتابت آثار علمی در این مراکز بوده باشد. برخی از پژوهش‌های انجام شده عبارتند از:

- حسن دوست، مریم: «مراکز آموزشی طوس از آغاز دوره اسلامی تا استیلای مغول»، *فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی*، س ۲، ش ۳، بهار و تابستان ۸۵. (خراسان از نخستین مناطقی است که خانقاه‌های صوفیه در آن تأسیس شده است. در این مقاله ضمن تبیین کارکردهای خانقاه، خانقاه‌های منطقه خراسان و طوس معرفی شده است).

- ترکمنی آذر، پروین: «مراکز علمی ایران در دوره ایلخانیان»، *فصلنامه تاریخ اسلام*، سال هشتم، بهار ۸۶، شماره مسلسل ۲۹ (در این مقاله مدارس و مراکز علمی مهم این دوره همچون ربع رشیدی و مدرسه سلطانیه معرفی و مشخص شده که هرکدام از این مجتمع‌های آموزشی، دارالتعلیم و خانقاه داشته‌اند).

- کافیه، رفیع: «ربع رشیدی؛ بزرگ‌ترین مجتمع علمی دانشگاهی ایران»، *فصلنامه تاریخ پزشکی*، سال اول، ش اول، زمستان ۸۸. مؤلف در این مقاله، مقاطع آموزشی ربع رشیدی را به پنج مقطع تقسیم کرده است: بیت‌التعلیم، آموزش حرفه‌ای، مدارس عالی، دارالشفاء و خانقاه. در همین راستا، فعالیت‌های آموزشی خانقاه را معرفی کرده است.

- فلاح، محمدرضا: «تاریخ نهاد آموزشی یزد از ایلخانیان تا پایان زندیه»، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی علیه السلام، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، مهر ۱۳۹۰ (در این پایان‌نامه، ضمن بررسی پیشینه آموزش یزد در دوران اسلامی، مراکز مهم تعلیم و تربیت

این شهر شامل مکتب‌خانه‌ها، مسجدها، مدرسه‌ها و خانقاه‌ها معرفی شده است. - عدلی، محمدرضا: «علل گسترش جماعت‌های اولیه صوفیان و شکل‌گیری خانقاه‌ها»، *فصلنامه ادبیات عرفانی*، س ۹، ش ۳۰، بهار ۹۲ (در این مقاله کارکرد مختلف خانقاه‌ها بررسی شده که از جمله آن تدریس علوم اسلامی، تألیف و تکثیر کتاب و ایجاد کتابخانه بوده است).

- شعبان زاده، مریم: «آسیب‌شناسی نظام تربیتی خانقاهی صوفیه»، *دوفصلنامه کاوش‌نامه*، سال چهاردهم (۳۹۲)، شماره ۲۷، سال ۱۳۹۲ (در این تحقیق، آسیب‌شناسی آن دسته از شیوه‌های تربیتی صوفیه که به فاصله‌گرفتن برخی از صوفیان متاخر از مشی و مرام صوفیان متقدم منجر شده، بررسی شده است).

- تقوی سنگدهی، لیلا و بهرام بهرامی: «مراکز آموزشی و فرهنگی مصدر در عصر ممالیک»، *دوفصلنامه مطالعات تاریخی جهان اسلام*، س ۳، ش ۶، پاییز و زمستان ۹۴ (در این مقاله ضمن آن‌که برای این موضوع تأکید شده که سلاطین ممالیک در مصر به ساخت مراکز آموزشی مانند مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها، خانقاه‌ها، رباط‌ها و زاویه‌ها اقدام کردند، خانقاه‌های فعال مصدر در این دوره معرفی شده‌اند).

نتایج اولیه جستجو: در بررسی‌های اولیه جمعا ۱۰۲ نسخه یافت شد که حاوی یکی از کلیدواژه‌ها بود. پس از بررسی‌های انجام شده معلوم شد محلّ تألیف ۱۲ نسخه و محل کتابت ۷۹ نسخه خطی در یکی از مراکز مرتبط با صوفیان بوده و ۱۱ نسخه هم وقف بر آن مراکز بوده است.

محدودیت‌های پژوهش: به احتمال زیاد، در میان جامعه آماری پژوهش (بیش از ۳۰۰.۰۰۰ نسخه خطی فهرست شده در کتابخانه‌های ایران) تعداد بیشتری از نسخه‌های خطی در مراکز صوفیان استنساخ شده است اما چون در انجامه (ترقیمه) تعداد زیادی از نسخه‌های خطی، محل کتابت ذکر نشده، امکان تشخیص آن موجود نبود.

فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)

فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) در ۴۵ مجلد به کوشش مصطفی درایتی و توسط انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران در سال‌های ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۴ چاپ و منتشر شده است. در ۳۴ مجلد این فهرستگان بیش از ۳۲۰ هزار عنوان از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های ایران از بالغ بر ۵۰۰ فهرست معتبر نسخه‌های خطی گردآوری و به ترتیب حروف الفبایی عنوان کتاب‌ها، معرفی شده است. این فهرست با محور قرار دادن هراثر، از عنوان و مؤلف کتاب به عنوان دو شناسه مهم در بازیابی اطلاعات مربوط به آثار استفاده کرده است. نام مستند مؤلف همراه با تاریخ تولد و وفات، نام افراد دخیل در شکل‌گیری اثر، تاریخ و محل تألیف، توصیفی کوتاه درباره محتوا، منابع و مآخذی که حاوی اطلاعاتی درباره اثر و یا مؤلف هستند، از جمله اطلاعات کتاب‌شناختی موجود در فنخاست. همچنین در اطلاعات نسخه‌شناسی، اطلاعات مربوط به مباحث مندرج در نسخه، نام کاتب همراه با تاریخ و محل کتابت، معرفی و گزارش نوشته‌هایی که علاوه بر متن در نسخه درج شده‌اند، مانند مصحح، حاشیه، اطلاعات مربوط به وقف یا اهدای نسخه، منبعی که اطلاعات مربوط به نسخه از آن ذکر شده، گردآوری و درج شده است. از مجلد ۳۵ تا ۴۵ فهرستگان، ۱۱ نمایه درج شده که عبارتند از: نمایه مؤلفان، نمایه موضوعی، کاتبان، واقفان، اهداشوندگان، محل‌های تألیف، محل‌های کتابت، نسخه‌های به خط مؤلف، اعلام و اماکن.

مراکز و کانون‌های صوفیان

در سده‌های نخستین اسلامی، اهل تصوف از مراکز آموزشی، دینی و نظامی برای گردهمایی، آموزش و اجرای آداب و رسوم خویش بهره می‌گرفتند. مراکز مستقل همچون خانقاه، رباط، زاویه و تکیه از آن جمله‌اند. صوفیان برای اجرای برنامه‌های ریاضت و مجاهدت و دیگر مراسم و اعمال مربوط به مسلک تصوف و مرکزی برای تبلیغ و انتقال اندیشه‌های عرفانی از قرن چهارم هجری

کانون‌هایی با عنوان «خانقاه» و نام‌های دیگر به وجود آوردند و در آن جا به سربرده‌اند (کیانی، ۱۳۶۹: ۱۷).

در سرتاسر قلمرو اسلامی اصطلاحات مختلفی برای اشاره به منزلگاه صوفیان متداول بوده است که از جمله آنها: خانقاه، بقعه، رباط، زاویه، تکیه، مدرسه و صومعه است. در ایران، شام و مصر واژه خانقاه رواج بیشتری یافت (مصطفی جواد، ۲۰۰۶: ۱۰۰۷)؛ در سرزمین‌های عربی زبان و در جنوب غربی ایران واژه «رباط» شهرت بیشتری داشت.

خانقاه

خانقاه نهادی متصل به صوفیان با کارکردهای گوناگون تجمع، اقامت و آموزش صوفیان بوده است. اگرچه جزئیات دقیقی درباره نخستین خانقاه‌های صوفیان وجود ندارد، بسیاری از پژوهشگران تشکیل نخستین خانقاه‌ها را با فعالیت کرامیان مرتبط می‌دانند. واژه خانقاه نخستین بار در آثار نویسندگان سده چهارم هجری آمده است. نویسنده ناشناس کتاب *حدودالعالم* (تألیف قرن چهارم ه.ق) به خانقاه مانویان اشاره کرده است.

خانقاه در واسط قرن چهارم هجری کاملاً شناخته شده بود. می‌توان گفت، با تثبیت تصوف در حدود قرن سوم، صوفیان مراکز ویژه‌ای برای گردآمدن، تعلیم و انجام اعمال صوفیانه بنا کردند و در پایان قرن ۴ و ۵ این مراکز گسترش یافت (مقدسی، بی تا: ۴۱، ۱۷۹). از قرن پنجم هجری به بعد صومعه‌ها و خانقاه‌های سازمان‌یافته زیاد شدند و در قرن هفتم و هشتم چنانکه ابن بطوطه در سفرنامه خود نشان داده، در سراسر حوزه‌های اسلامی خانقاه‌ها و زاویه‌های سازمان‌یافته قرارگاه صوفیان و محل آمدو شد جهانگردان و زائران بود (دستغیب، ۱۳۷۶: ۲۶۸).

بسیاری از خانقاه‌ها کتابخانه داشتند که غالباً مربوط به موضوع تصوف و عرفان بود و مورد استفاده صوفیه و علاقه‌مندان قرار می‌گرفت.

بقعه / مقبره

بقعه‌ها که گاه مقبره، آرامگاه، مزار و مرقد نیز خوانده می‌شوند، مدفن عالمان، عارفان و دانشمندان بوده و زیارتگاه مردم به شمار می‌روند. بقعه‌ها از قرن پنجم هجری از دوره سلجوقیان در ایران پدید آمد و رو به گسترش نهاد. در میان بقعه‌های متعلق به عارفان و صوفیان، بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی اهمیت بیشتری دارد. این بقعه که در حقیقت خانقاه و مدرسه شیخ صفی‌الدین بود و پس از مرگش آرامگاه وی شد، محلی برای تدریس و ارشاد مریدان شیخ بوده است. گاه آرامگاه‌های مشایخ صوفیه مرکزی برای نشر تعالیم صوفیانه بوده و گاه خانقاه پس از بنای مقبره ساخته می‌شد. آرامگاه شیخ صفی‌الدین بخاری (قرن هشتم هجری) در بخارا، از این گونه است. در واقع، با افول مراکز خانقاهی، مقبره و زاویه‌ها نقش محوری یافتند.

رباط

نخستین کاربرد واژه رباط در اشاره به مراکز و پادگان‌های نظامی مرزی بود که برای دفاع از قلمرو سرزمین اسلامی شکل گرفتند. مرزهای شام، شمال آفریقا و خراسان مرکزی نظامی با این نام داشته‌اند (اصطخری، ۱۸۳۹: ۵۵). به تدریج در سرزمین‌های اسلامی رباط‌ها تغییر چهره دادند و به مراکز عبادی و یا آموزشی تبدیل شدند.

رباط در معنای خانقاه بیش از همه در عراق و بغداد کاربرد داشت و در عصر عباسی به معنای خانه و مأوایی برای مسکینان بود. پس از آن به عنوان یک نهاد خیریه در داخل و خارج بغداد گسترش یافت (آلوسی، ۱۳۹۳: ۱۱۳-۱۲۰). در عراق و حجاز اصطلاح رباط به جهت موقعیت سیاسی آن برگزیده شد و در مصر هم به کار می‌رفت (مصطفی جواد، ۲۰۰۶: ۱۰۰۷). رباط‌ها از نظر ساختار تفاوت‌هایی با خانقاه داشتند و بیشتر مراکز تربیت و پرورش مریدان بود (Timingham, 1971:168).

زاویه

زاویه واژه‌ای عربی به معنای گوشه‌گیری و کناره‌گیری کردن است. زاویه در اصطلاح مکانی است که در آن جا عزلت می‌گزینند و به ذکر و قرائت قرآن می‌پردازند (ولی، ۱۹۸۸: ۹۲). این اصطلاح در بسیاری از نواحی به ویژه در شمال آفریقا به معنای خانقاه به کار رفته است. گاه زاویه با کاربرد صوفیانه به حجره‌ای اطلاق می‌شد که سالک در آن جا گوشه‌عزلت می‌گزید. گاه این حجره در مسجد قرار می‌گرفت؛ چنانکه ابن جبیر (۱۹۸۴: ۲۴۰) به زاویه‌ای در مسجد دمشق اشاره کرده که امام محمد غزالی در آن عزلت اختیار کرده بود. ابن بطوطه (۱۹۸۷: ج ۱، ۳۸۰) از چهل زاویه که یکی از امرای مغول در شهر غزنه ساخته بود، نام برده است.

تکیه

تکیه در دوره عثمانیان در سرزمین‌های مصر، آناتولی، ایران و هند به معنای خانقاه به کار رفته است (براون، ۱۳۶۲: ج ۳، ۱۹۰؛ clayer, 2002, 415).

پراکندگی جغرافیایی کانون‌های صوفیان

ایران: در ایران از قرن پنجم هجری خانقاه‌های سازمان‌یافته شکل گرفته و در قرن هفتم و هشتم هجری خانقاه‌ها و زاویه‌ها در شهرهای مختلف ایران، محل تجمع صوفیان و زائران بود. در دوره ایلخانیان و تیموریان خانقاه‌های متعدد دایر گردید. در زمان صفویه (قرن دهم) برخی از خانقاه‌ها تعطیل شد و تعدادی از صوفیان به سرزمین‌های دیگر مهاجرت کردند. در اوایل دوره قاجار صوفیان فعالیت خود را از سرگرفتند (رجبی، ۱۳۸۱: ۶۴۵).

عراق: بغداد از کانون‌های مهم تصوف در جهان اسلام و محل مباحثات و مجادلات فرقه‌های مختلف اسلامی بود. نخستین رباط در قرن چهارم هجری برای زاهد بصری به پا شد و تا آخر قرن هفتم از وجود ۳۵ رباط در بغداد اطلاع داریم (مصطفی جواد، ۲۰۰۶: ۳۳-۹۳).

سوریه: نخستین خانقاه رسمی در شام به ابوالقاسم سمیاسطی دمشقی (متوفی ۴۵۳) منسوب است که وقف صوفیان بوده است. پس از آن با حمایت فرمانروایان، ۲۱ رباط در شهر حلب بنا شد. نعیمی دمشقی (۱۹۸۸: ج ۲، ۱۳۹-۱۹۱) تعداد ۲۹ خانقاه را در شام از قرن ۵ تا ۸ توصیف کرده است. تا پیش از عهد عثمانی در این منطقه از واژه زاویه به جای تکیه استفاده می‌شد (فرید حجا، ۱۹۸۱: ۲۰۸)؛ در عهد ایوبی رباط‌ها و خانقاه‌های حلب را بیش از بیست مورد برشمرده‌اند (فرید حجا، ۱۹۸۱: ۲۱۰).

ترکیه: در منطقه آناتولی از قرن هفتم هجری به بعد صوفیان مهاجر ایرانی با همکاری باباهای ترک به ترویج تصوف می‌پرداختند. سلسله مولویه نیز سبب شکل‌گیری خانقاه‌های متعدد در آناتولی شد (افلاکی، ۱۳۶۲: ج ۲، ۶۹۴).

خانقاه‌های آناتولی در اواخر دوره سلجوقی (اواخر قرن هفتم هجری) به لحاظ ساختمان از طرح مدرسه پیروی می‌کردند. مهم‌ترین مجتمع خانقاهی منسوب به مولویه در محل آرامگاه مولوی دایر گردید (Dickie, 1984, 24).

مصر: نخستین خانقاه رسمی مصر را صلاح‌الدین ایوبی در سال ۵۶۹ برای اقامت صوفیان مهاجر برپا کرد. بیشترین تعداد خانقاه‌های مصر در شهر قاهره است. در این شهر هفت خانقاه از قرن هشتم و نهم هجری پابرجاست. خانقاه‌ها در عهد مملوکی با نقشه مدرسه گسترش یافت (Dickie, 1984, 41). در عصر ممالیک (۶۴۸-۹۲۳ ق.) همزمان با تبلیغ و انتشار طرق صوفیه در شهرها و روستاها، خانقاه‌ها گسترش یافتند (ناصر الحجی، ۱۴۱۲: ۱۶۱).

آفریقا: در شمال آفریقا (مراکش و تونس و لیبی) نهادهای صوفیانه اغلب با اصطلاح زاویه و گاه رباط شناخته می‌شوند.

آسیای مرکزی: در آسیای مرکزی شهرهایی چون بلخ، بخارا و سمرقند از مراکز مهم خانقاهی بود (خواندمیر، ۱۳۰۵: ج ۴، ۲۱). معروف‌ترین خانقاه‌های بخارا، خانقاه خاندان باختری بود که در دوره تیموریان بازسازی شد (جامی، ۱۳۳۷: ۴۱۹). در سده‌های هشتم و نهم با گسترش تصوف ساخت مقبره و خانقاه بیشتر شد که نمونه‌هایی از آن در بخارا،

خانقاه و مقبره شیخ بهاء‌الدین نقشبند (متوفی ۷۹۱) است. این مکان هم‌اکنون جنبه زیارتگاهی دارد (هاشمی گلپایگانی، ۱۳۷۹: ۱۸۷). از ویژگی‌های خانقاه‌های آسیای میانه همجواری با مدارس است. این همجواری حاکی از نوعی هم‌زیستی اهل مدرسه و پیروان تصوف است (Golombek & Wilber, 1988, 48).

افغانستان: هرات از مراکز مهم خانقاهی شمرده می‌شد. حضور شخصیت‌هایی مانند خواجه عبدالله انصاری از عوامل مؤثر در این امر بود. در این منطقه تیموریان در کار بنای خانقاه اهتمام داشتند (خطیب بغدادی، ۱۳۸۳). خانقاه‌های افغانستان امروز هم در شهر کابل اغلب مزار مشایخ صوفیه است.

کشمیر: در دوره میرسیدعلی همدانی (متوفی ۷۸۵) از سلسله کبرویه که در کشمیر فعالیت داشت، خانقاه‌های بسیاری به نام حضرت امیر شناخته شد که محل زندگی و محل آموزش و انجام دادن مراسم بود (دهلوی، ۱۳۸۳: ص ۱۶۸).

کارکرد آموزشی خانقاه‌ها و مراکز دیگر صوفیان

کارکرد خانقاه‌ها و مراکز دیگر صوفیان با توجه به مقتضیات زمانی و مکانی در طول تاریخ پیدایی، تغییراتی در آن حاصل شده است. در این کانون‌ها علاوه بر استفاده از برنامه‌های مختلف سیر و سلوک، مجالس وعظ و ارشاد عمومی و آموزش تعلیم اسلامی به مردم برگزار می‌شد. از سده چهارم هجری به بعد مباحثات نظری فراوانی درباره آموزش و تربیت مریدان نمود یافته است؛ از جمله می‌توان به دورساله قشیری در این زمینه اشاره کرد (Karamustafa, 2007: 116).

این مراکز اقامت صوفیان در طول تاریخ رفته‌رفته به صورت کانونی درآمده است که به امر آموزش و تربیت اخلاقی هم پرداخته شده و به صورت یک مرکز رسمی و تربیتی در بیشتر سرزمین‌های اسلامی تأسیس و تکمیل شده است. سلسله‌های صوفیه خود را با هر طبقه اجتماعی و نیز نژادهای متعددی که در اسلام وجود داشت، تطبیق می‌دادند. این قدرت تطبیق و سازگاری سلسله‌های صوفیه موجب شد که آنها به وسایلی ایده‌آل برای

گسترش تعالیم اسلامی تبدیل شوند و تحت تأثیر رقابت با فقه‌های مدرسه تعلیم آن همانند تعلیم مدرسه دارای سلسله و اسناد و اجازه شود. گرایش‌های فقهی و کلامی جامعه سبب شد خانقاه‌ها همانند مدارس دینی باشند. علمی را که صوفیان در خانقاه‌ها می‌آموختند، عبارت بود از: قرآن، تفسیر، فقه، حدیث، ادبیات، فلسفه و فلکیات.

در زمان سلجوقیان (قرن پنجم هجری) در مدارس نظامیه بر تعلیم و گسترش علوم دینی تأکید و مباحث فقهی و کلامی ارائه می‌شد (دباشی، ۱۳۸۴: ۱۸۰). موازی با این مدارس، گسترش حیات دینی عمیق‌تر در خانقاه‌ها ادامه یافت و صوفیان می‌کوشیدند تا در آموزش‌های خود وجه متشرفانه‌ای از باورهای عرفانی را بازگو کنند (دباشی، ۱۳۸۴: ۱۸۳).

گوشه آرام خانقاه‌ها و زاویه‌ها، محیط مناسبی برای تفکر و تأمل و مطالعه و کتابت بود. امام محمد غزالی پس از ترک نظامیه بغداد، سال‌ها در زوایای مختلف سکونت داشت و در همان دوران، کتاب *احیاء العلوم* را تألیف کرد (کیانی، ۱۳۶۹: ۳۷۸؛ زرین کوب، ۱۳۶۴: ۱۰۰). شیخ نجم‌الدین کبری نیز کتاب *شرح السنه* و *مصابیح* را در خانقاه زاهده تبریز نوشت و فخرالدین عراقی هم تألیف کتاب *لمعات* خود را در خانقاه اوحدالدین کرمانی به پایان برد (کیانی، ۱۳۶۹: ۳۷۸). علمی را که در اویش در خانقاه‌ها می‌آموختند، عبارت بود از: قرآن، تفسیر، فقه، حدیث، ادبیات، فلسفه و فلکیات.

در رباط‌ها نیز همانند خانقاه‌ها، شیخ و مُدرّسی بود که خواندن و نوشتن و آداب دین و تصوف را به صوفیان می‌آموخت. برخی از خانقاه‌ها، رباط‌ها و زاویه‌ها به زنان اختصاص داشت که مریدان در آنها به خواندن و نوشتن و قرآن و فقه و حدیث می‌پرداختند.

با افزایش کارکرد آموزشی در خانقاه‌ها، گروهی از دانشمندان و عارفان به مطالعه و کتابت کتاب‌های تصوف و دیگر علوم اسلامی می‌پرداختند. به عنوان مثال، در خانقاه امام محمد غزالی (متوفی ۵۰۵) گروهی از دانشمندان و عارفان بر مطالعه و تدوین آثار غزالی و سایر کتاب‌ها می‌پرداختند (همایونفرخ، ۱۳۴۲: ۳۶). شیخ احمد جام (متوفی

(۵۳۶) معروف به ژنده‌پیل در خانقاه خود در شهر جام کتابخانه‌ای داشت که عده‌ای در آن به مطالعه و کتابت مشغول بودند (همان: ۵۸). علاءالدوله سمنانی - عارف ایرانی - خانقاهی در سمنان ساخت و کتابخانه معتبری برای استفاده شاگردان خود فراهم کرد که پس از مرگ او نیز به مدت ۱۰۰ سال، عارفان نامدار در آن مشغول مطالعه و کتابت و ارشاد مردم بودند (همان: ۹۴).

در بخشی از خطبه‌های آغازین یا عبارت پایانی، تعدادی از نسخه‌های خطی که مؤلفان آنها صوفیان بودند، تصریح شده که این کتاب در خانقاه تألیف شده و نیز کاتبان در عبارت پایانی برخی از نسخه‌های خطی تصریح کرده‌اند که این کتاب در خانقاه استنساخ شده است. با بررسی‌هایی از این قبیل می‌توان به این نتیجه رسید که خانقاه‌ها و دیگر مراکز صوفیان به عنوان یکی از کانون‌های تألیف و کتابت نسخه‌های خطی دانشمندان بوده است.

فراز و فرودهای مراکز صوفیان در دوره‌های تاریخی

خانقاه‌ها و بقعه‌ها از مهم‌ترین مراکز تجمع صوفیان بوده است. بقعه‌ها از قرن پنجم هجری و از دوره سلجوقیان در ایران پدید آمد و روبه گسترش نهاد. بیشتر بقعه‌های مشایخ صوفیه در حقیقت خانقاه و مدرسه آنان و محلی برای تدریس، تألیف و استنساخ کتاب و ارشاد مریدان بود و پس از مرگ، همان‌جا دفن می‌شدند. در دوره صفویه وقایع توجیه خاصی به ایجاد بقعه سادات علوی و امامزادگان شیعی معطوف شد هرچند توجه پادشاهان صفوی به بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (آرامگاه جد بزرگ‌شان) بیشتر شد و در رونق و آبادانی بقعه و کتابخانه آن کوشیدند؛ چنانکه شاه عباس صفوی کتاب‌های نفیس مجموعه اهدایی دربار را وقف کرد (همایونفرخ، ۱۳۴۲: ۵۵؛ همو، ۱۳۷۴: ۱۰۲).

خانقاه‌ها از قرن چهارم هجری هم‌زمان با رونق تصوف در خراسان و فارس پدید آمد (دایرةالمعارف فارسی، ذیل واژه خانقاه: ج ۱، ص ۸۸۰). پس از حمله مغول و تاتار به ایران به سبب مصایب و رنج‌های عمیقی که به مردم وارد شده بود، میل به تصوف در

میان آنان فزونی یافت و در جای جای کشور خانقاه‌هایی ایجاد شد و در آن جا مشایخ به ارشاد و تربیت مریدان و پیروان خود اشتغال داشتند (زرین‌کوب، ۱۳۶۲: ۷۴). دوره ایلخانیان خانقاه‌های متعدد در اکناف ممالک ایلخانی دایر بود و جمع کثیری از صوفیان در هریک از خانقاه‌ها به انجام آداب تصوف و کسب فیض و همت از محضر پیران و مشایخ مشغول بوده‌اند (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۳۱۲). سلجوقیان نیز از برپایی خانقاه‌ها حمایت می‌کردند.

با ظهور صفویان در آغاز قرن دهم هجری و رواج مذهب شیعه در ایران و قوت عالمان و فقیهان شیعه، مشایخ صوفیه قدرت و نفوذ خود را از دست دادند و عالمان شیعه در طعن و ذمّ مشایخ صوفیه کتاب‌ها نوشتند (دایرةالمعارف فارسی: ذیل واژه تصوف، ج ۱، ۶۴۵). این امر موجب مهاجرت گروه کثیری از صوفیه به سرزمین‌های دیگر و تعطیلی اغلب خانقاه‌ها شد، اما بار دیگر در اوایل دوره قاجار، صوفیان فعالیت خود را از سرگرفتند که با انتقاد و مخالفت شدید عالمان مواجه شد (رجبی، ۱۳۸۱: ۳۹۴). در دوره صدارت حاج میرزا آقاسی به سبب مشرب تصوف وی، صوفیان بار دیگر قدرت یافتند اما دیری نپایید که با عزل وی، آنها تحت فشار واقع شدند. با این همه، صوفیانی حتی در سمت‌های بالا به خدمت و تألیف و تصنیف اشتغال داشتند (دایرةالمعارف فارسی: ذیل واژه تصوف ج ۱، ۶۴۵). به عنوان مثال، حاج میرزا محمد حسن اصفهانی معروف به صفی‌علیشاه (۱۲۵۱-۱۳۱۶ ق) که از مشایخ صوفیه قاجار بود، خانقاهی در تهران بنا کرد که به نام وی مشهور گردید (رجبی، ۱۳۸۱: ۳۹۴).

یافته‌های پژوهش

پس از بررسی و جستجو در میان انبوه نسخه‌های خطی فهرست شده در کتابخانه‌های ایران، در مجموع ۱۰۶ نسخه مرتبط با پژوهش انتخاب شد. از این تعداد ۸۲ نسخه کتاب‌های استنساخ شده و ۱۳ نسخه کتاب‌های تألیف شده در مراکز صوفیان و ۱۱ نسخه نیز وقف بر آن مراکز بوده است. اطلاعات استخراج شده از این نسخه‌ها در

جدول‌های جداگانه و با عنوان «پاسخ به پرسش‌های پژوهش» ارائه می‌شود.

۱. استنساخ نسخه‌های خطی در مراکز صوفیان

پاسخ به پرسش نخست: فراوانی استنساخ نسخه‌های خطی در مراکز مرتبط با صوفیان و پراکندگی محل کتابت چگونه است؟

با بررسی ۸۲ نسخه مورد پژوهش مشخص می‌شود که مراکز استنساخ صوفیان متنوع بوده‌اند و بیشترین فراوانی این مراکز مربوط به «خانقاه»ها با ۲۷ خانقاه و استنساخ ۳۸ نسخه است. به جز خانقاه‌ها، ۳۱ مرکز دیگر مرتبط با صوفیان با کتابت ۴۴ نسخه، در امر کتاب‌پردازی فعالیت داشته‌اند. در بین این مراکز، بیشترین فراوانی مربوط به «زاویه» با ۸ مرکز و سپس «مدرسه» با ۵ مرکز است. در پاسخ تفصیلی به این پرسش، یافته‌های تحقیق در دو بخش خانقاه‌ها و مراکز دیگر، به شرح زیر ارائه می‌شود.

الف) خانقاه‌ها

جدول ۱ مراکز استنساخ صوفیان با عنوان «خانقاه» را همراه با شهر و کشور آن خانقاه نشان می‌دهد. چنانکه در جدول زیر مشاهده می‌شود، ۲۷ مرکز خانقاهی با استنساخ ۳۸ نسخه خطی در کتابت نسخه‌های خطی فعال بوده‌اند. بیشترین فراوانی خانقاه‌ها مربوط به خانقاه‌های ایران با ۹ مرکز، مصر با ۷ مرکز و افغانستان با ۳ مرکز است.

جدول ۱. مراکز استنساخ صوفیان با عنوان «خانقاه» همراه با شهر و کشور آن خانقاه

ردیف	نام خانقاه	تعداد نسخه	نام شهر	نام کشور
۱	ربع رشیدی	۳	تبریز	ایران (۹ مرکز با ۱۰ نسخه)
۲	رشیدالدین فضل‌الله	۱	یزد	
۳	حسینیه اشرفیه	۱	یزد	
۴	ظهیریه	۱	ساوه	
۵	عمادیه فقهیه	۱	کرمان	
۶	شیخ صافی	۱	اردبیل	
۷	طغایی	۱	سمنان	

ردیف	نام خانقاه	تعداد نسخه	نام شهر	نام کشور	
۸	شیخ عبدالکریم نطنزی	۱	نطنز		
۹	سلماس	۱	سلماس		
۱۰	شیخو	۱	-		
۱۱	شیخونیه	۱	-		
۱۲	ظهریه	۱	قاهره	مصر (۷ مرکز با ۷ نسخه)	
۱۳	رکنیه	۱	قاهره		
۱۴	ملکیه ناصریه	۱	قاهره		
۱۵	سریاقوس	۱	قاهره		
۱۶	بیک	۱	-		
۱۷	شهابیه	۱	هرات		افغانستان (۳ مرکز با ۳ نسخه)
۱۸	هرات	۱	هرات		
۱۹	اخلاصیه	۱	هرات		
۲۰	امیریه	۸	-	کشمیر (۱ مرکز با ۸ نسخه)	
۲۱	سید محمد مشتاق	۳	لکهنو	هندوستان (۱ مرکز با ۳ نسخه)	
۲۲	سمیساطیه	۱	دمشق	سوریه (۱ مرکز با ۲ نسخه)	
۲۳	خواجه محمد پارسا	۱	بخارا	ازبکستان (۲ مرکز با ۲ نسخه)	
۲۴	خواجه عبدالاول	۱	سمرقند		
۲۵	مظفریه	۱	اربل	عراق (۱ مرکز با ۱ نسخه)	
۲۶	شیخ ابوالمغیث	۱	-	-	
۲۷	بلغنج خانون	۱	-	-	

ب) مراکز دیگر به جز خانقاه‌ها

با بررسی نسخه‌های مورد پژوهش معلوم می‌شود که استنساخ کتاب‌های خطی در مراکز صوفیان به جز خانقاه‌ها در مراکز دیگر با تنوع در آن مراکز صورت گرفته است. جدول ۲ مراکز استنساخ صوفیان به جز خانقاه‌ها را نشان می‌دهد. چنانکه در جدول زیر مشاهده می‌شود، به جز خانقاه، ۳۱ مرکز دیگر مرتبط با صوفیان با کتابت ۴۴ نسخه، در زمینه کتاب‌پردازی فعالیت داشته‌اند. در بین این مراکز، بیشترین فراوانی مربوط به «زاویه» با ۸ مرکز، «مدرسه» با ۵ مرکز، «بقعه» با ۴ مرکز و «مزار» و «رباط» هرکدام با ۳ مرکز است.

جدول ۲. مراکز استنساخ صوفیان به‌جز خانقاه همراه با شهر و کشور آن خانقاه

ردیف	عنوان کلی مرکز	نام مرکز	تعداد نسخه	نام شهر	نام کشور
۸-۱	زاویه	عبدالعظیم حسنی	۴	شهر ری	ایران
		قاسم صوباشی	۱	سوریه	ترکیه
		مظفریه	۱	تبریز	ایران
		مولویه	۱	شام	سوریه
		بسطامیه	۱	حلب	سوریه
		بسطامیه	۱	-	مصر
		مولویه	۱	-	مصر
		کبیره شهابیه	۱	-	-
۱۱-۹	مزار	ناصر بخاری	۵	بخارا	ازبکستان
		شیخین	۱	سبزوار	ایران
۱۳-۱۲	مرقد	مولانا	۱	قونیه	ترکیه
		شیخ عبدالله انصاری	۴	هرات	افغانستان
۱۴	مقبره	شیخ برهان	۱	بغداد	عراق
۱۸-۱۵	بقعه	حاج محمد جعفر	۲	تبریز	ایران
		سید حمزه	۱	تبریز	ایران
		سلطانیه	۱	شیراز	ایران
		ظهیریه علویه بزغشیه	۱	شیراز	ایران
		سلطان میرحیدر	۱	-	ایران
۲۰-۱۹	دارالتعلیم	محله سلطانیه	۱	قسطنطنیه	ترکیه
		دارالتعلیم شیراز	۱	شیراز	ایران
۲۵-۲۱	مدرسه	اخلاصیه	۱	هرات	افغانستان
		رکنیه	۱	کرمان	ایران
		شعبانیه	۱	حلب	سوریه
		کلاباد	۱	بخارا	ازبکستان
۲۸-۲۶	رباط	نذر دیوان بیگی	۱	-	-
		رباط کرمان	۱	کرمان	ایران
		رباط	۱	-	ایران
۲۹	رباع	رباط مستنجد	۱	-	-
		رباع رشیدی	۳	تبریز	ایران
۳۰	مسجد جامع	رباع رشیدی	۱	قسطنطنیه	ترکیه
۳۱	اقطاع	عالیجاه قلی خان	۱	کابل	افغانستان

چنانکه در جدول ۱ مشخص می‌شود، فعالیت علمی و نگارش کتاب‌های مذهبی و علمی در رسمی‌ترین مرکز یعنی «خانقاه» آن هم نخست در ایران سپس در مصر، بیشتر از

مراکز دیگر مرتبط با صوفیان بوده است. پس از خانقاه، «زاویه»‌ها در ایران و مصر و پس از آن «مدرسه» و «بقعه» و مزارهای مشایخ صوفیان، از مراکز فعال در کتابت نسخه‌های خطی بوده‌اند.

۲. استنساخ نسخه‌های خطی در دوره‌های تاریخی مختلف

پاسخ به پرسش دوم: ادوار تاریخی استنساخ نسخه‌های خطی در مراکز صوفیان کدام است؟

با بررسی نسخه‌های پژوهش مشخص می‌شود مراکز استنساخ صوفیان از قرن هفتم تا سیزدهم ه.ق فعال بوده است. جدول ۳ ادوار مختلف تاریخی استنساخ نسخه‌های خطی صوفیان را نشان می‌دهد. چنانکه در این جدول مشاهده می‌شود، بیشترین فراوانی استنساخ نسخه‌های خطی در مراکز صوفیان به ترتیب در قرن هشتم ه.ق (با ۲۱ نسخه)، قرن نهم (با ۱۹ نسخه)، قرن یازدهم (با ۱۳ نسخه) و قرن دهم ه.ق (با ۱۲ نسخه) است.

جدول ۳. دوره‌های مختلف تاریخی استنساخ نسخه‌های خطی صوفیان

ردیف	تاریخ	قرن	نسخه‌های خانقاهی	نسخه‌های مراکز دیگر	جمع
۱	۶۱۰ - ۶۹۸	۷	۲	-	۲
۲	۷۰۷ - ۷۸۸	۸	۱۳	۸	۲۱
۳	۸۳۱ - ۸۹۶	۹	۱۲	۷	۱۹
۴	۹۰۳ - ۹۷۱	۱۰	۲	۱۰	۱۲
۵	۱۰۰۹ - ۱۰۸۶	۱۱	۳	۱۰	۱۳
۶	۱۱۰۵ - ۱۱۹۸	۱۲	۶	۲	۸
۷	۱۲۰۹ - ۱۲۹۱	۱۳	-	۷	۷
۸	جمع	از قرن ۷ تا قرن ۱۳ ق.	۳۸	۴۴	۸۲

چنانکه در جدول ۳ مشخص است، در سده‌های هشتم و نهم ه.ق، فعالیت علمی کانون‌های صوفیان از دوره‌های دیگر بیشتر بوده است.

۳- تنوع موضوعی در استنساخ نسخه‌های خطی صوفیان

پاسخ به پرسش سوم: تنوع موضوعی نسخه‌های کتابت شده در مراکز صوفیان چگونه است؟

با بررسی نسخه‌های مورد پژوهش مشخص می‌شود در مراکز استنساخ صوفیان نسخه‌های خطی با موضوعات مختلف کتابت می‌شده است. چنانکه در جدول ۴ مشاهده می‌شود، بیشترین موضوعی که صوفیان به استنساخ کتاب در زمینه آن پرداخته‌اند، مربوط به «عرفان و تصوف» با ۲۲ نسخه و سپس «دیوان شعر»، «فلسفه و منطق» هر کدام با ۱۲ نسخه است.

جدول ۴. تنوع موضوعی نسخه‌های کتابت شده در مراکز صوفیان

ردیف	موضوع	نسخه‌های خانقاهی	نسخه‌های مراکز دیگر	جمع
۱	عرفان و تصوف	۱۶	۵	۲۲
۲	دیوان شعر	۲	۱۰	۱۲
۳	فلسفه و منطق	۹	۳	۱۲
۴	تفسیر و علوم قرآنی	۴	۴	۸
۵	ادبیات عرب	۴	۳	۷
۶	کلام و اعتقادات	۱	۵	۶
۷	فقه و اصول فقه	۱	۳	۴
۸	حدیث اخلاق	۱	۲	۳
۹	اخلاق	۱	۱	۲
۱۰	جنگ و مجموعه	-	۲	۲
۱۱	تراجم و تاریخ	۱	۱	۲
۱۲	طب	۱	-	۱
۱۳	تعبیر خواب	-	۱	۱

مطابق با جدول فوق، بیشترین گرایش موضوعی مراکز کانون‌های کتابت صوفیان به کتاب‌های عرفان و تصوف و سپس دیوان‌های شعر و فلسفه و منطق بوده است. به نظر می‌رسد درس‌هایی که در این مراکز تدریس و کتاب‌هایی که در این موضوع استنساخ می‌شده، بیشتر از همه در زمینه عرفان و تصوف بوده است؛ همچنان‌که گرایش بیشتر خانقاه‌ها به کتابت دیوان‌های شعری و کتاب‌های فلسفی نیز گویای گرایش علمای متصوفه به شعر و فلسفه پس از موضوع عرفان و تصوف است.

۴. تألیف کتاب در مراکز صوفیان

پاسخ به پرسش چهارم: نسخه‌های دیگر مرتبط با مراکز صوفیان کدامند؟ در پاسخ به این پرسش، کتاب‌های تألیف شده در آن مراکز و نسخه‌های خطی وقفی، جداگانه بررسی می‌شوند.

الف) کتاب‌های تألیف شده در مراکز صوفیان در کدام دوره و در چه موضوعاتی بوده است؟

با بررسی نسخه‌های مورد پژوهش معلوم می‌شود که بیشترین تألیف کتاب در «زاویه» و سپس «خانقاه» با گرایش موضوعات متنوع همچون عرفان و تصوف و فلسفه بوده است.

جدول ۵. کتاب‌های تألیف شده در مراکز صوفیان

ردیف	نوع مرکز	نام مرکز	سال تألیف (قمری)	موضوع
۱	زاویه	عبدالعظیم حسنی (ری)	۱۲۵۶	اصول فقه
۲		عبدالعظیم حسنی	۱۲۵۷	اخلاق و سیر وسلوک
۳		عبدالعظیم حسنی	۱۲۷۳	تذکره صوفیان
۴		مظفریه (تبریز)	۷۸۲	فلسفه
۵		مظفریه (تبریز)	۸۷۲	فلسفه
۶		مظفریه (تبریز)	۸۷۲	عرفان
۷		بایزید (قسطنطنیه)	۹۸۴	عرفان و تصوف

ردیف	نوع مرکز	نام مرکز	سال تألیف (قمری)	موضوع
۸	خانقاه	سیدعلی همدانی	۹۸۸	حدیث
۹		حسینیه سمرقند	۹۹۹	فلسفه
۱۰		قطب الدین بختیار (دهلی)	۱۰۶۱	ادبیات
۱۱	ربع	ربع رشیدی (تبریز)	۸۲۸	تاریخ
۱۲		ربع رشیدی (تبریز)	قرن ۹	وقف نامه
۱۳	رباط	رباط	۶۷۵	تصوف

چنانکه در جدول فوق مشخص می‌شود، نسخه‌های تألیف شده در «زاویه»ها و «خانقاه»ها و «ربع» بیشتر در قرن نهم ه. ق (با ۴ عنوان کتاب) و سپس قرن‌های دهم و سیزدهم هجری (هرکدام با ۳ عنوان کتاب) بوده است.

ب) نسخه‌های وقف شده بر مراکز صوفیان در کدام مرکز و در چه موضوعاتی بوده است؟

با بررسی نسخه‌های مورد پژوهش معلوم می‌شود بیشترین وقف کتاب بر «زاویه» و سپس «خانقاه» و «بقعه» بوده است.

جدول ۶. نسخه‌های وقف شده بر مراکز صوفیان

ردیف	نوع مرکز	نام مرکز	تاریخ وقف (قمری)	موضوع
۱	زاویه	-	۶۳۶	علوم قرآنی
۲		درون آباد	۸۲۲	لغت
۳		عاشق افندی	قرن ۱۰	اعتقادات
۴		عاشق افندی	۱۰۲۹	دیوان شعر
۵		مولوی خانه باب جدید	۷۶۴	تاریخ (قصص انبیا)
۶	خانقاه	سلیمانیه	قرن ۱۰	عرفان
۷		ناصریه	۸۵۶	تاریخ
۸		نعمت‌اللہی	۱۳۴۸	عرفان
۹	بقعه	شیخ صفی	۱۰۱۷	تاریخ
۱۰		شیخ صفی	۱۳۱۸	قرآن
۱۱	مزار	-	قرن ۱۱	حدیث

چنانکه در جدول ۶ مشخص است، نسخه‌های وقف‌شده بیشتر برزایویه‌ها و خانقاه‌ها در قرن‌های مختلف و در موضوعات متعدد بوده است.

تحلیل یافته‌های پژوهش

الف) جمع‌بندی یافته‌ها

۱. در دوره‌های مختلف تاریخی ۲۷ مرکز خانقاهی با استنساخ ۳۸ نسخه خطی در کتابت نسخه‌های خطی فعال بوده‌اند. بیشترین فراوانی خانقاه‌ها مربوط به خانقاه‌های ایران (با ۹ مرکز) و سپس مصر (با ۷ مرکز) است.
۲. به جز خانقاه‌ها، ۳۱ مرکز دیگر مرتبط با صوفیان با کتابت ۴۴ نسخه، در امر کتاب‌پردازی فعالیت داشته‌اند. در بین این مراکز، بیشترین فراوانی مربوط به «زاویه» (با ۸ مرکز)، «مدرسه» (با ۵ مرکز)، «بقعه» (با ۴ مرکز) و «مزار» و «رباط» (هرکدام با ۳ مرکز) است.
۳. بیشترین فراوانی استنساخ نسخه‌های خطی در مراکز صوفیان در قرن هشتم و نهم ه.ق (هرکدام با ۲۱ و ۱۹ نسخه) و پس از آن قرن یازدهم (با ۱۳ نسخه) و قرن ۱۰ (با ۱۲ نسخه) است.
۴. بیشترین موضوعی که صوفیان به استنساخ کتاب در آن پرداخته‌اند، مربوط به «عرفان و تصوف» با ۲۲ نسخه و سپس دیوان شعر و فلسفه و منطق هرکدام با ۱۲ نسخه است.
۵. بیشترین تألیف کتاب در «زاویه» و سپس «خانقاه» با گرایش موضوعات متنوع همچون عرفان و تصوف و فلسفه بوده است همچنان‌که نسخه‌های وقف‌شده بیشتر بر «زاویه»‌ها و «خانقاه»‌ها در دوره‌های مختلف و در موضوعات متعدد بوده است.

ب) تحلیل یافته‌ها

از قرن چهارم و پنجم تا قرن سیزدهم ه.ق، مراکز مربوط به صوفیان همچون

خانقاه‌ها، زاویه‌ها و بقعه‌ها نه تنها مراکز خلوت و عبادت بوده است، بلکه این مراکز کارکردهای مختلف آموزشی و علمی همچون استنساخ نسخه‌های خطی داشته‌اند. بیشترین فعالیت صوفیان در استنساخ نسخه‌های خطی در قرن‌های هشتم و نهم ه.ق بوده است و آن هم به دلیل افزایش میل به تصوف در میان مردم پس از حمله مغول و تاتار به ایران و پیش از ظهور صفویه است، زیرا در دوران صفویه با نگاشتن کتاب‌هایی توسط عالمان شیعه در ردّ و نقد طریقت صوفیه و انحراف‌های ایجاد شده در آنان، کم‌کم مشایخ صوفیه قدرت و نفوذ خود را از دست دادند. به علاوه با ایجاد انحراف در برخی از مبانی و آداب صوفیه در این دوران و فاصله گرفتن برخی از صوفیان از مشی و مرام پیشینیان و ایجاد نحله‌های مختلف صوفیه، به مرور خانقاه و دیگر مراکز صوفیه جایگاه خود را به عنوان کانون‌های تألیف و استنساخ کتاب‌های علمی از دست داده و صرفاً به محل برگزاری مراسم خاص صوفیان تبدیل شدند.

کانون‌های علمی صوفیان بیشتر متمرکز به «خانقاه»ها و سپس با تفاوتی معنادار به «زاویه»ها، «مدرسه»ها و «بقعه»ها بوده است، زیرا در ادوار مختلف تاریخی، خانقاه‌ها به عنوان رسمی‌ترین جایگاه صوفیان تلقی می‌شده است که در آن جمع کثیری از صوفیان به انجام آداب تصوف و کسب فیض و همت از محضر پیران و مرشدان مشغول بوده‌اند، مضاف بر آنکه در دوره ایلخانیان خانقاه‌های متعددی دایر گردید. با توجه به رونق تصوف در قرن‌های چهارم و پنجم ه.ق به بعد در خراسان و فارس، بیشتر مراکز خانقاهی مورد پژوهش در ایران است. پس از ایران بیشتر خانقاه‌ها در مصر بوده و این هم به دلیل حکومت سلاطین ممالیک (۶۴۸-۹۲۳ ق.) و رویکرد آنان در ساخت یا بازسازی مراکز آموزشی همانند مدارس، مساجد و خانقاه‌ها و به تبع آن گسترش فعالیت خانقاه‌ها در آن کشور بوده است. در روزگار ممالیک خانقاه‌ها از دیدگاه سازماندهی روش تدریس و تشکیل حلقه‌های درس و وعظ، به بالاترین پلکان خود رسید.

بدیهی است، وجهه همت کاتبان در کانون‌های صوفیان بیشتر در خصوص استنساخ کتاب‌های خطی با موضوع عرفان و تصوف بوده است و این رویکرد در راستای

آموزشی بودن این کانون‌ها در جهت تقویت و گسترش مبانی فکری متصوفه قابل توجیه است.

منابع

- آلوسی، عادل کامل (۱۳۹۸). *الربط البغدادية فی التاريخ والخطط*، المورد، ج ۷، ش ۱.
- ابن بطوطه (۱۹۸۷). *رحلة ابن بطوطه*، چاپ محمد عبدالمنعم عریان، بیروت.
- ابن جبیر (۱۹۸۴)، *رحلة ابن جبیر*، بیروت.
- اصطنخری، ابراهیم (۱۸۳۹). *مسالك وممالک*، بغداد، مکتبه الشانی، افسست از چاپ تصویری، به کوشش مولر، گوتا: ۱۸۳۹
- افلاکی، احمد (۱۳۶۲). *مناقب العارفين*، چاپ تحسین یازیجی: آنکارا، ۱۹۶۱-۱۹۵۹، چاپ افسست تهران.
- براون، ادوارد گرانویل (۱۳۶۲). *تاریخ ادبی ایران*، ترجمه و حواشی: علی اصغر حکمت، تهران.
- جامی، عبدالرحمان (۱۳۳۷). *نصائح الانس*، چاپ مهدی توحیدی پور، تهران.
- _____، *حدود العالم من المشرق والمغرب*. به کوشش منوچهر ستوده، تهران: دانشگاه تهران
- خطیب بغدادی، محمد ابراهیم (۱۳۸۳). *مزارات کابل*، پیشاور.
- خواندمیر، محمد علی (۱۳۰۵). *فرهنگ نظام*، چاپ سنگی حیدرآباد، دکن.
- دایرة المعارف فارسی. مدخل «تصوف».
- دباشی، حمید (۱۳۸۴). *شرایط تاریخی تصوف ایرانی در عهد سلجوقی*، میراث تصوف، ویراسته لئونارد لویزن. ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران: مرکز.
- دستغیب، عبدالعلی (۱۳۷۶). *مجموع اردوی مغول به ایران*، تهران: انتشارات علم.
- دهلوی، عبدالحق (۱۳۸۳). *اخبار الاخيار فی اسرار الابرار*، چاپ علیم اشرف خان، تهران.
- رجیبی، محمد حسن (۱۳۸۱). «کتابخانه‌های ایران»، *دایرة المعارف کتابداری*، جلد اول، کتابخانه ملی ایران.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۲). *ارزش میراث صوفیه*، تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۶۴). *فرار از مدرسه*، تهران: امیرکبیر.
- فرید حجا (۱۹۸۱). *الربط والخوانق والزوايا والتکايا فی مدينة حلب*، الحولیات الاثرية العربية السورية، ج ۳۱، ش ۱-۲.
- کیانی، محسن (۱۳۶۹). *تاریخ خاتقاه در ایران*، تهران: طهوری.

- مرتضوی، منوچهر (۱۳۷۰). مسائل عصر ایلیخانی، چاپ دوم، تهران: انتشارات آگاه.
- مصطفی جواد (۲۰۰۶). الربط الصوفیة البغدادیة و اثرها فی الثقافة الاسلامیة، بیروت.
- مقدسی، محمد (بی تا). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، لیدن.
- ناصر الحجی، حیاة (۱۴۱۲ق). صور من الحضارة العربیة الاسلامیة فی سلطنة الممالیک، کویت: دارالقلم .
- نعیمی دمشقی، عبدالقادر (۱۹۸۸). المدارس فی تاریخ المدارس، چاپ جعفر حسنی (قاهره)
- ولی، محمدطه (۱۹۸۸). المساجد فی الاسلام، بیروت.
- هاشمی گلپایگانی، محمد موسی (۱۳۷۹). بسوی جوی مولیان: ابنیه و آثار تاریخی اسلام در ماوراءالنهر، مترجم: بهرام شادابی، تهران.
- همایونفرخ، رکن‌الدین (۱۳۴۲). تاریخچه کتابخانه‌های ایران، شهرداری تهران.
- _____ (۱۳۷۴). کتاب و کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران: تاریخچه کتابخانه‌های ایران، وزارت فرهنگ و هنر.

- Clayer ,Nathalie (2002). Tekke .Encyclopedia of Islam .P.y .Bearman . Th. Bianquis , C.E. Bosworth ,Vol.10.Liden:Brill.
- Dickie,James (1984). Allah and eternity: Mosques ,Madrasa and Tombs in architecture of Islamic world. ed. George , michell ,London :Thames and Hudson.
- Golombek,Lisa and Wilber,Donald Newton (1988), The Timurid architecture of Iran and Turan, Princeton.
- Karamustafa,Ahmet (1923).2007.Sufism:The formative period. Edinburgh University press. The Idea of personality in Sufism . Cambridge.
- Trimmingham , J (1971).Spencer.1971. The Sufi order in Islam. Oxford University press.